

Jerzy Stempowski

A DNYESZTER VÖLGYÉBEN

Pálfalvi Lajos fordítása

1894-ben ukrajnai lengyel családban jöttem a világra.

Ezek látszólag igen egyszerű szavak, de ma már nem kevés magyarázatra szorulnak. Az a lényeg, hogy azokban az időkben egy kicsit mást jelentett a szülők nemzetisége, mint most. Az ifjabb nemzedék hozzászólt ahhoz, hogy a nemzetiséget egyfajta minden újszülöttre örökül hagyott faji végzetnek tekintse. Mindenki németnek vagy ép-penséggel négernek születik – szokták mondani nekünk –, és majd csak később válhat emberré, ha ugyan eljut eddig a végső fokozatig.

Viszonylag későn kerültek be a Dnyeszter völgyébe ezek a nyugati fogalmak, és ma sem vagyok még biztos benne, nem tekintik-e ott ezeket új, idegen dolgoknak. Európa nyugati részén, a nyelvhatárok mentén mindenütt várkastélyokat, falakat, földhányásokat látunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy arrafelé hosszú-hosszú ideig harcoltak minden faluért, szántóföldért. Emlékszünk, a mi időkben is heves harcok folytak minden iskola, minden gyár, minden üzlethelyiség és végül minden részvénytársaság birtoklásáért. E harcok hevében a nyugati nemzetek többé-kevésbé biztos határokat tudtak itt is, ott is kialakítani, elűzték az idegeneket, megtagadták a letelepedési engedélyt a külföldiektől, és megteremtették a belső egység látszatát.

Emlékezetem szerint Kelet-Európában korábban nem történt semmi ehhez hasonló. Európa e hatalmas térsége, a Balti-, a Fekete- és az Adriai-tenger között fekvő terület a népek egyetlen óriási saktáblája volt, tele szigetekkel, enklávékkal és a vegyes lakosság legelképezetőbb kombinációival. Sok helyütt minden falu, minden társadalmi csoport, szinte minden mesterség képviselői más-más nyelven beszéltek. Szülőföldemen, a Közép-Dnyeszter völgyében a földbirtokosok lengyelül, a parasztok ukránul, a hivatalnokok oroszul, odesszai kiejtéssel, a kereskedők jiddisül, az ácsok és az asztalosok – lévén filipponok és óhitűek – oroszul beszéltek, novgorodi kiejtéssel, a sertéshizlalók saját nyelvjárásukat használták. Emellett ugyanezen a vidéken voltak még lengyel vagy ukrán ajkú kurtanemesi falvak, román ajkú moldáviai falvak; a cigányok cigányul beszéltek, törökök ugyan már alig voltak, de Chocimban, a Dnyeszter túlsó partján és Kamieniecben még álltak a minaretjeik. A dnyeszteri révészek még mindig Lachföldnek hívták a podóliai partot és Törökföldnek a besszarábiai partot, noha ott már Lengyelország és Törökország is a távoli múlthoz tartozott.

A szurdokokban és az erdőkben pedig, messze a településektől, bozontos szakállú és sötét tekintetű úgynevezett erdei emberek éltek, akik látszólag nem beszéltek semmiféle nyelven. Már nem is térek ki az olyan ritkaságokra, mint Bucniowiec, ahol minden zsidó török alattvaló volt, és egyikük sem volt katona, mert az igazolványuk szerint a legfiatalabb is betöltötte már az ötvenedik évét.

Ráadásul mindezek a nemzetiségi és nyelvi árnyalatok nagyrészt képlékeny állapotban voltak. A lengyelek fiaiból gyakran ukránok lettek, a németek és franciák fiaiból – lengyelek. A görögök oroszává váltak, olyan lengyeleket is láttam, akik beléptek

az Orosz Nép Szövetségébe (Szojuz Russzkavo Naroda). A vegyes házasságokból még furcsább kombinációk jöttek létre.

– Ha egy lengyel orosz nőt vesz feleségül – mondogatta apám –, a gyerekek mindig ukránok vagy litvánok lesznek.

A nemzetiség viszonylagos képlékenysége elevenen tartotta a cári közigazgatás potentátjaiban azt a reményt, hogy némi nyomás segítségével talán mindenkit eloroszosíthatnak. De ez hiú remény maradt. Nemcsak hogy nem csökkentette az adminisztráció nyomása a már meglévő nemzetek számát, de egyre újabb és újabb népeket kellett életre. Éppen az én időmben bontakozott ki az ukrán, a litván és a belorusz nemzeti mozgalom.

Viszonylag sokan változtatták meg az anyanyelvüket, de egyik nyelv sem halt ki. Fiatalkoromban e paraszti nyelvjárások némelyikéből szép irodalmi nyelv fejlődött ki, amelyen azelőtt ismeretlen szépségekkel teli verseket írtak. Ha az egyik nemzeti hagyomány gyengülni kezdett, neofiták jöttek a szomszédos nemzetiségekből, hogy fenntartsák azt.

E különös és bonyolult folyamatok titka lényegében nagyon egyszerű volt. Akkoriban nem volt elkerülhetetlen faji végzet jellege a nemzetiségnek, nagymértékben szabad választás eredménye volt. Ez a választás nemcsak a nyelvre korlátozódott. A Dnyeszter völgyében, amely sok nagy civilizáció nyomait őrzi, minden nyelv más történelmi, vallási, társadalmi hagyományt hordozott, mindegyik egyfajta erkölcsi magatartást jelentett, amely a győzelmek, vereségek, az ábrándok és a bölcsekedés évszázadai során alakult ki. Ez a választás néha megalkuvó jellegű volt. Valami hasonlót láttam, amikor utoljára Uzshorodban jártam, ami most megint felvette magyar nevét, Ungvárt. A korzónak nevezett főutcán szinte kizárólag magyar szót hallottam. E város egy idős polgára kérdésemre, hogy mindig ilyen sok magyar volt-e Ungváron, így felelt:

– Á, dehogya. Most sincsenek sokan. Csak a tisztviselők változtak, a korzón mindig ugyanazok sétálnak. Az osztrák időkben németül és magyarul beszéltek, a csehek idején – csehül, az ukránok idején – ukránul, most meg megint magyarul beszélnek.

De az ilyen döntés rendszerint mélyen átgondolt volt, és nem csekély meggyőzőerő rejtett benne. Nemrég láttam néhány különleges esetet. Azokban az időkben, amikor az orosz nyelv elterjedtségi köre visszahúzódott egészen a belorusz és az ukrán szovjet köztársaság határai mögé, különböző helyeken olyan csoportok alakultak, amelyek szabad választásuk okán használták az orosz nyelvet. Pár éve láttam Krzemieniecben vagyonos zsidó családokat, otthon oroszul beszéltek, de nem odesszai vagy berdyczówi tájszólásban, ami legalább történelmileg magyarázható lenne valamiképp, hanem a lehető leghivebb szentpétervári kiejtéssel, amit a legjobb szerzők olvasása és imádata közben sajátítottak el. Az értelmiség egy része Kárpátalján is igyekszik oroszul beszélni. Egy kisvárosban felkerestem a helyi lap szerkesztőségét. Az újságot furcsa, ügyetlen és régies oroszszággal írták, amit nem kevés szentpétervári lakos kinevetett volna. Ott találtam a fő munkatársakat. Egyikük lengyel–orosz vegyes házasságból származott, és Varsóban töltötte gyermekkorát, a másiktól pedig, aki a legszebben beszélt, ezért orosz emigránsnak néztek, kiderült, hogy osztrák tiszt volt. Távól a forrásoktól, más történelmi körülmények között, Moszkva és Szentpétervár nyelve kihálófélben volt már a Kárpátokban, de összefutottak különféle emberek a világ minden tájáról, hogy felszítsák még ezt a hamuban pislákoló szikrát. Ugyanekkor Vlagyiszlav Hodaszevics – apja, anyja lengyel – foglalta el a legnagyobb orosz költő helyét.

Fiatalkoromban ilyen változások történtek a hajdani Nemesi Köztársaság keleti határvidékein. Elmélyült és kifinomult a nemzetiségi csoportok belső élete az újabb és újabb egyéni döntések és az ezzel járó kölcsönhatások eredményeképpen, a döntéshez ugyanis legalább két lehetőséget kell teljes mélységében átgondolni, a kereszteződésben kellett állni, ahonnan belülről látható mindkét út. Gyermekkoromban a hajdani ukrán határvidék ilyen hatalmas kereszteződés volt, ahonnan, számos mellékösvény mellett, négy út indult: az egyik Kijevbe vezetett, a másik Krakkóba, a harmadik Szentpétervárra, és végül a negyedik, amely ekkor még nem Palesztinába, hanem egy nagy könyvhöz vezetett, ami titokzatos módon egyesítette Izrael hihetetlenül differenciált világát.

Ez az út nem volt a szó szoros értelmében választás tárgya. Nem lehetett bárki zsidó. A döntő ok itt egy kicsit más volt. Zsidókat választottak barátoknak és munkatársaknak. Nagybátyám, Feliks Hanicki birtokán még a majorság személyzetének egy része is zsidókból állt. Esténként bejárt tanácskozni a fő gazdatiszt, a fekete szakállú Fiszel Gubman, napbarnított arcának olyan színe volt, mint egy régi csizmának. Ha nagybátyám nem volt megelégedve vele, feltette szemüvegét, és hidegen köszöntötte a következő szavakkal:

– Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Ezzel arra célzott, hogy Fiszelnak „gój feje” van, és hogy valami ostobaságot csinált. Az ilyen célzásokra érzékeny Fiszel szomorúan hajtotta le „gój kopfját”, és lemondóan ráfelelt:

– Hát, mindörökké.

E hagyományokban nevelkedvén – mint más, velem egykorú embereket – nem kis csalódás ért, amikor később Lengyelországban talákoztam a harsányan, kihívóan, szinte szégyentelenséggel kinyilvánított nemzeti érzésekkel. Az ilyen megnyilvánulásokat nagyon izléstelennek találtam, ezek legfeljebb újgazdagokhoz és faragatlan emberekhez illenek.

Ezek a Dnyeszter völgyéből hozott fogalmak élők és aktuálisak maradtak számomra, még akkor is, amikor szűkebb hazámról őrzött más emlékeimet elhomályosította a távolság köde. 1919 és 1939 között sok nemzetiségi harc tanúja voltam, melyek erőszakos és brutális cselekedetei egész Kelet-Európát felosztották – úgy tetszik, végérvényesen – ellenséges csoportokra. A kontinens e részének régi civilizációja, amely a századok során oly sokféle népnek adott életet, úgy látszik, már a múlté. De az az érzésem, hogy ezek a változások inkább felszíniek, mint lényegiek voltak. A nyugati mintájú nacionalizmus csak a népek felső rétegét, az értelmiséget pusztította. A nép nem vett részt ezekben a harcokban és hisztériákban. Még abban az elviselhetetlenül fojtó és kellemetlen légkörben, ami a keleti határvidékeken, Kelet-Galicia úgynevezett pacifikálása után kialakult, még ott is elég volt eltávolodni a hivataloktól, az újságoktól és a társadalmi szervezetektől, s mindenütt a megbékélés szavait hallhattuk. Az én nemzedékemhez tartozó, idő előtt elmagányosodott, szomorú emberek számára ebben a rossz erkölcsű, barátságtalan légkörben e szavak igen sokat jelentettek.

*

A Dnyeszter völgye tele volt történelmi emlékekkel, Európa minden nagy civilizációja nyomot hagyott rajta. A Fekete-tenger északi partján létesített görög kolóniák kiszáradása, amelyeket még jóval a szalamiszi ütközet előtt alapítottak, a sztyeppék mélyéig hatolt. Más földközi-tengeri népek már a görögök előtt felkeresték ezeket a nap-

sütötte partokat. Aztán voltak ott rómaiak, utódaik máig fennmaradtak a Dnyeszter völgyében.

Az antik emlékek többségét eltörölte a föld színéről a népvándorlás. Csak néhány kurgán-lánc jelzi az utat, amelyen e kevéssé ismert népek átvonultak Ukrajnán. Más népek, amelyek közelebb mentek a tengerhez, durván faragott kőből készült nőalakokat, úgynevezett bábákat hagytak az út mentén. Nem sokat tudunk arról, mi bírta rá őket arra, hogy ilyen nehéz köveket cipeljenek úttalan utakon, át a végtelen sztyeppéken és a nagy folyókon, ahol nehéz volt átkelni. Elnézve ezeket a kurgánokat és „bábákat”, munka közben látjuk azokat a népeket, amelyek megingatták Róma hatalmát. Miután csillapították éhségüket és szomjúságukat, ezek a népek még veszedelmes energiafelesleggel rendelkeztek.

A XVI. században, ezer év vándorlás és pusztítás után hatalmas üres, délen nomád tatárok által lakott sztyeppéként írják le Ukrajnát az utazók. De ez a kép elég felszínesnek látszik. A kertben, ahol gyermekkorom első éveit töltöttem, három öreg sofa állt, évszázadokkal azelőtt ültették oda, hogy megjelöljék a helyet. A fák alatt XI. századi kőkereszt feküdt, mellette történelem előtti sír volt. Távolságban a vándorló és harcoló népek járta utaktól az élet megszakítatlanul folyt tovább, a pogány nemzedékek keresztény nemzedékeknek adták át a helyüket, és egy jámbor kéz antik mintára megjelölte a sírokat ezekkel a Kis-Ázsiából hozott fákkal.

Kétszer jelent meg a latin nyelv a Dnyeszter völgyében. Először a római telepések hozták, kiknek utódaik máig is a folyóvölgy déli részén laknak. Tizenöt évszázaddal később észak felől jött nyugati hatások érkeztek a humanisták működésétől újból megdicsőült latin nyelv formájában. A XVIII. századig a latin maradt a régi Nemesi Köztársaság hivatalos nyelve, ezt használták a szabad emberek, a nemesek és a klerikusok. Akkoriban az egész Ukrajna olvasott valamit Cicerótól és Vergiliustól, és a legjobb AENEIS-paródiát Kotljarevszkij írta, ukránul.

Nem élte túl a latin nyelv tündöklése a régi Nemesi Köztársaság bukását. Az én időmben még tanítottak latint az ukrainai gimnáziumokban, de ez már holt, társadalmi rangját elveszített nyelv volt. A tanulók többségét alkotó lengyelek és zsidók számára a latin még belépőként szolgált az úgynevezett intelligencia körébe, amely oly nagy szerepet játszott Európa e részének történetében. Csak a szovjet korszakban tűnt el a tantervekből a nyugati hatások emez utolsó nyoma.

A XVIII. században a francia foglalta el a latin helyét. Minden régi ukrainai udvarházban volt egy szekrény, melyben ott ragyogtak a felvilágosodás kori könyvek aranyozott gerincei. Még a legszerényebb udvarházakban is, amíg csak fenntartottak egy szalonnak nevezett szobát, volt francia könyv. Másfél évszázadon át a francia volt Kelet-Európa egyetemes nyelve. Puskin franciául értette meg magát a kisinyovi szalonokban a török uralom alól épp akkor felszabadult Balkánról érkezett emigránsokkal.

Ukrajnában sajátos szerepet játszott a francia a lengyel–orosz kapcsolatokban. A nők akkoriban egyáltalán nem tanultak oroszul. Ezt a mellőzést részben a vesztesek sértett önérzete, részben az ország új urai iránti megvetés indokolta. Egyébként azok az oroszok, akiket a leggyakrabban láthattak Ukrajnában, a hivatalnokok és a katonák, nem tartoztak az orosz értelmiséghez, orosz értelmiségi körökben is megvetéssel kezelték őket. El kell ismerni, hogy a legkevésbé ők igazodtak el ezekben a finomságokban, és ha valamelyiküknek lengyel házban esett dolga, franciául kezdte a beszélgetést, értésükre adva így a házigazdáknak, hogy talán mégsem olyan barbárok, mint amilyenek tartják őket. A lengyel beszélgetőpartnerek úgy tekintették, hogy ezzel a be-

vezetővel elismerték, hogy az orosz hatóságokkal szemben joguk van külföldieknek maradniuk, s a beszélgetés ekkor már – udvariasság és tartózkodás között ingadozva – könnyedén folyt. A francia nyelv mindkét fél számára lehetővé tette, hogy a konvenciók területére, egyfajta eszményi világba lépjen, ahol még a kibékíthetetlen ellenségek is örömeiket lelik abban, hogy kölcsönös előzékenységet tanúsítsanak.

Az udvar és a nemesség nyelve, a francia, a Nemesi Köztársaság bukása és a nemesség csődje ellenére is fennmaradt Ukrajnában. Franciaország időközben köztársaság, Victor Hugo nyelve a szabadság, egy jövőbe tekintő kultúra nyelve lett. Francia könyvet vett kezébe mindenki, aki hitt a nyugati politikai intézmények ésszerűségében. Első könyvem, amit – nem tudván még olvasni – pármám alá rejtettem, a francia forradalom illusztrált története volt, és Danton beszédeiből tanultam franciául. Csak 1918 után, amikor maguk a franciák vonták kétségbe a demokrácia értékét, és olvasni kezdtek az *Action Française*-t és a *Grimgoire*-t, csak akkor tűnt el a nyelvük Kelet-Európából néhány év alatt, és a hatásuk visszaszorult a Maginot-vonal mögé.

A francia nyelv hatásának még egy fontos oka volt. A múlt század végén igen komoly szerepet kezdett játszani a művészet egész Kelet-Európában, a francia pedig a nagy művészet és az irodalmi újdonságok nyelve volt. Saját szememmel láttam 1910-ben egy olyan kevésbé irodalmi városban, mint Odessza, hogy havonta kétszer összegyűltek a beavatottak a Libraire Rousseau-ban, és várták, hogy megérkezzék a postával a legfrissebb *Mercure de France*. Nem tudom, voltak-e valaha a szimbolisták lapjának, akár Párizsban is, hasonlóan figyelmes olvasói.

A Dnyeszter völgyének legeldugottabb zugaiba is eljutottak az irodalmi újdonságok. Tizenhárom éves lehettem, amikor felkeltette érdeklődésemet egy könyv apám könyvtárából. Gyorsan átvittem a szobámba, és a következő sorokra esett a pillantásom:

„O, serres au milieu des forêts,
Et vos portes à jamais closes,
Et tout ce qu'il y a sous vos coupoles,
Et sous mon âme, en vos analogies.”

Nagyon furcsának találtam ezeket a szavakat, és rémülettel töltött el a gondolat: enentúl így kell verset írni? Valamivel később tudtam csak meg, hogy mégsem muszáj így írni. Egy bizonyos Maurice Maeterlinck kötete volt a kezemben.

*

A lakóházak éppolyan sokfélék voltak a Dnyeszter völgyében, mint a házak lakói. Minden népcsoport másfajta épületeket emelt. Már maga a külső összkép elárulta a tulajdonos nemzetiségét.

Az ukrán házak fából voltak, kívül-belül vastag agyagréteggel tapasztva, amit évente többször is kikentek halványkékkel színezett mésszel. Szinte sugárzott a házak fehérsége a cseresznyés kertek sötétzöldjén és a napraforgó Van Gogh-i sárgáján át. Piroslottak a karókra futtatott bab pillangós virágai. Élénksárga kukoricafüzéreket akasztottak ősszel a tető alá.

Ezek a szerény lakások valójában kitűnően alkalmazkodtak az éghajlathoz. Minden szoba közepén hosszú kemence állt, télen oda feküdtek aludni. Nyáron az agyagfalak kellemes hűvöset őriztek. Az agyagba tapasztott zöldes üvegek kevés fényt engedtek be, de megvédték a pimasz rovaroktól.

A Dnyeszter völgyében rendszerint széles utak mentén épültek ki a falvak, elrendezésüket az 1866. évi földosztáskor kialakított birtokviszonyok határozták meg. Tehát viszonylag késői eredetűek.

A régi építkezési hagyományokat jobban meg lehetett figyelni a szabad emberek településein, akiknek sikerült elkerülniük a jobbágyságot. Házaik felismerhetők a két oszlop tartotta tornácról, ez még a legszegényebb portán is arról tanúskodott, hogy a gazda az *ordo equestris*hez tartozik. Már csak ez emlékeztetett a régi Nemesi Köztársaság dicsőségére.

A gazdag földbirtokosok házeit messziről meg lehetett ismerni a parkokról, ligetekről. A régi Nemesi Köztársaság idején egész Ukrainán végigsöpört a XVIII. század kertészeti örülete. Földben nem volt hiány a keleti végeken, hosszan elnyúltak a tágas és széles parkok. A magaslatok, vizek, pázsitok és faóriások örökös kombinációit fasorokkal, sövényekkel, virágágyásokkal, csillagokkal, négyszögekkel, sziklákkal, vízesésekkel és szökőkutakkal díszítette a mesterek keze. Nagy hírük volt valaha a lengyel parkoknak, Delille abbé is előkelő helyre sorolja őket.

Az ukrajnai parkok közül a Trembecki által megénekelt Zofiówkának volt a legnagyobb híre. A hagyomány szerint Branicki elárulta hazáját Nagy Katalinnak, hogy kiélhesse kertészkedőfantáziáját. Én már a pusztulás idején láttam ezt a nevezetes parkot. Régóta orosz állami tulajdon volt, központi mezőgazdászoképző intézetet létesítettek a helyén. Őrbódék álltak a peristyliumok és szentélyek előtt, fekete-fehér-piros sávokat festettek rájuk, mint a mér földkövekre vagy a kaszányák kapujára. Gaz, csalán verte fel a ligetek szélét. A régi üvegház elé mályvát ültetett egy rossz ízlésű, nyomorúságos kistisztviselő. Mégis, ezekben az elvadult parkokban még elevenen élt a nagyzási hóbort és a felvilágosodás bája. Mély, árnyas völgyön át vezetett a bejárat. A völgy mélyén hosszúkás tó volt, közepéből szökőkút vékony fonala tört a magasba. Vízbe hulló bóbitája frissítő permetet szórt a fekete víz mélyén tükröződő fehér oszlopcarnokra. A völgy mindkét oldalán meredeken emelkedett a park, egészen a lentől nem látható rétek és virágoskertek dimbes-dombos végételenségéig.

A niemiróvi park területe sem volt kisebb, de a hangulata nyugalmasabb volt. Átvészelt még néhány száz kisebb-nagyobb ukrajnai park a Nemesi Köztársaság és a nemesség bukását, melynek jelenlétét öreg fák, pázsitok és diszcserjék jelezték mindenütt. Egyszer valahol a Keleti-Kárpátokban, egy kietlen, elhagyatott völgyben, egy nap járásra a legközelebbi településtől, mogyoróbokrok közé rejtve megpillantottam egy diszcserjét, ami gyakori volt a múlt század elején a környékbeli parkokban. A szederindák és a folyondár sűrűjében találtam néhány régi követ és téglát. Még a legel-dugottabb helyeken sem hagyta el a telepeseket a régi Nemesi Köztársaság kertész-szenvedélye.

Ukrajnában a XVIII. században kezdtek fákat ültetni az utak mentén. Tölgyet, gesztenyefát, hársat, lucfenyőt, szilfát, kőriszt, nyárfát, nyírt, cseresznyefát és berkenyét ültettek. Fiatalkoromban tíz kilométereken át húzódtak ezek a fasorok, lapályokon, dombokon, réteken, nádasokon, hidakon és gázlókon át vezettek. Összel megsárgult falevelek aranyzuhatagában szaladtak a lovak, tompán zúgott a szél az őszereg fák között.

A Dnyeszter völgyében, a parkokban tanultam meg – jóval a falusi régészet és a dijoni iskola kezdetei előtt – az erdők szélét, az öreg fák elrendezését, a pázsitok természetét és a források környékét vizsgálni. Olyanok voltak ezek a parkok a figyelmes szemlélő számára, mint a palimpszesztus, ahol a XVIII. század elegáns írása alól előtű-

nik egy összehasonlíthatatlanul régebbi szöveg, amely maga is csak a korábbi évezredek visszhangja. Ott egy sokkal régebbi jelenségbe oltották be a felvilágosodás századának kertészeti örületét, a kihalóban lévő pogány fakultuszba, melyben régi klasszikus és szláv hagyományok keveredtek. A hajdani Római Birodalom területén földre hullottak Dodona tölgyei, és kipusztultak Apollón ligetei a túlbuzgó keresztények fejlesztései alatt. Láthatjuk még az ősi hagyományok nyomait Salvator Rosa és Ruysdael fáiban, de a folytonosság megszakadt.

Másként van ez a földműves és a pázstornépeknél, amelyek továbbra is zárt gazdaságban élnek, náluk nincs kereskedelem, minden használati tárgyat és szerszámot a helyszínen készítenek el. A maradék alkotóerőt itt nem eladásra szánt javak, hanem szép épületek, díszes himzések készítésébe meg a fák és a pázsitok gondozásába fektetik. Nem egy szerény kis házat hatalmas tölgyek, pázsitok vesznek körül, melyek a sok nemzedék féltő gondoskodásától olyan lágyak és smaragdzöldek, mint a leghíresebb hercegi rezidenciákon. Még a konyhakerti növények is ötletesen elrendezett, meglepően szép csoportokat alkotnak. Sok ukrán parkban jól látszott a két réteg: az egyik Rousseau és Delille abbé korából való, a másik egy ősrégi földműves-civilizáció maradványa.

Hozzászokván e kettős múltú parkok mélységeihez, egy kicsit csalódtam a nevezetes nyugati parkokban. Itt nemcsak olyanokra gondolok, mint a Pallavicini-villa Genova alatt, melynek rossz ízlése, groteszk leleményessége végeredményben szórakoztató. Még maga a versailles-i park is üresnek tűnt fel nekem, mintha csak a palota architektonikus fantáziája keretül szolgálna.

Egyébként az ukrainai parkok, úgy lehet, már csak az én emlékeimben léteznek, és hamarosan még az emlékek világából is eltűnnek, mint a tengerbe süllyedt Atlantisz.

*

A háborúk sok romot hagytak maguk után Ukrajnában. Lerombolta a tűzéréség a várakat, melyek maradványait itt is, ott is látni lehetett a dombtetőn. A régi omladékokhoz újak jöttek, de ennek már nem a tűzéréség, hanem a birtokos nemesség elszegényedése volt az oka. A XVII–XVIII. században romokban heverték a legszebb épületek.

A török parton álló Chocim volt a legimpozánsabb rom a Közép-Dnyeszter völgyében. Sziklás magaslatra épült kör alakú falak tömege emelkedett a folyó fölé. Az udvarban, a toronyhoz támaszkodva állt a genovaiak által emelt palota, ők akkoriban a Magas Porta szövetségesei voltak.

A közeli dombon, a temető közepén karcsú minaret állt. Már elég rég visszaszorult az iszlám erről a környékről, de az emléke még elevenen élt. A chocimi piac nemcsak a bazar nevet, de keleti vásártérre emlékeztető kinézetét is megőrizte. Igazi labirintus volt ez, lapos, áttört tetejű faszervezet. Piacnapokon széles deszkakirakatokban hevert az áru a napon, egyetlen pillantással át lehetett tekinteni a bolt teljes készletét. Veszély esetén a kereskedők egy pillanat alatt el tudták zárni az árujukat, és eltűnhettek a bozótban. A kiéhezett hadak fosztogatásai és a hatalmaságok fantáziadús harácsolása olyan típusú kereskedelmet alakítottak ki az évszázadok során, ahol még a dúsgazdag kereskedők is megőrzik házalókinézetüket, és a megbesélt futtyjelre készek eltűnni, mint a kámfor. Az árucere elképesztő rendszabályozása ma újból életre hívta ezt a fajta kereskedelmet sok kelet-európai országban.

A Dnyeszter túlsó partján álltak Żwaniec romjai, a lengyel helyőrség egykor onnan

figyelte a törökök mozgását. Állítólag úkapám volt az utolsó helyőrségparancsnok a XVIII. század végén. Eme tisztelettudó évszázad szokásainak megfelelően úkapám és a chocimi pasa apróbb emléktárgyakkal kísért írásos üdvözlőleveleket váltott. Nagyapámnak még volt egy vörös selyembugyellárisa, ami ebből az ajándékozgatásból maradt. Megsárgult levél volt benne, a korra jellemző apró betűkkel írták.

De az ukrainai várak és kastélyok, bármilyen sok volt is belőlük, mindig idegen, nyugati vagy mediterrán hatást mutattak. A megerősített vár vezérő elve az, hogy minden építményt egy körfal mögött, sőt akár egy tető alatt kell elhelyezni a védelmi vonal lerövidítése céljából. A harcias hagyományokkal rendelkező országokban még a paraszti tanyák elrendezése is ezt az elvet követi. Itt tágas épületeket láthatunk, ahol egy fedél alatt megfér a gazda lakása, a ló- és a tehénistálló, az akola, a disznó- és a tyúkól, a pajta, a kocsiszín, a magtár és minden egyéb. Ha bezárja a kaput, családja és jószágai élén úgy érzi magát a gazda, mint egy hajóskapitány vagy várnagy.

A háborúk és a harcias népek hatása ellenére Ukrajna lakói megőrizték épületeikben a földműves és pásztornépek békés hagyományait. Alkalmazkodván a gazdaság követelményeihez, az épületek nagy helyen terültek el. De elrendezésük nem a véletlen műve volt, ősidőkből eredő szabályai voltak ennek.

A lakóépületek kör vagy ovális alakban helyezkedtek el a pázsit körül. A pázsit közepén gyakran öreg tölgy vagy hárs emelkedett, arról tanúskodván, hogy a hely már igen régóta így van berendezve. A lakóépület rendszerint az ígás- és hátszlovak istállójával szemben volt. Néha új házat emeltek a régi mellé. Ilyenkor a régit a vendégeknek és a szegény rokonoknak tartották fenn. Mindig külön épületben, rendszerint az udvarháztól húszlépcsőnyire volt a konyha. Nyáron ez a távolság védte a lakóházat a legyektől. Nem messze a konyhától egy másik épület emelkedett, amit sütődének hívtak. Rendszerint e mellett voltak a cselédlakások. A kör mentén elhelyezkedő külön épületekben volt a jégverem és az éléskamra. Nagyapám gazdaságában ezt a koszorút még kiegészítette a kutyaól és a nagyon találóan kincstárnak nevezett épület, melynek különös tartalma mindig felkeltette az érdeklődésemet. Ott őrizték nagy bőröndökben többek között őseink személyes ruhatárát: kis virágos selyemruhák és színes frakkok a múlt század elejéről, mind nagyon kicsi volt nekem.

A gazdasági épületek újabb kört alkottak, amely érintkezett az elsővel. Ott voltak a ló- és a tehénistállók, a disznó- és a tyúkólok, pajták, magtárak, szeszfőzdék, bognár- és lakatosműhelyek. Minden gazdasági tevékenységre külön épület volt.

Elgondolkodtató ebben az elrendezésben a kör alak. Csak az ekehasználat általános elterjedésével lettek négyszög alakúak a szántók. A kör alak még abból az időből ered, amikor az építési területet nem a szántóföldekből, hanem a sztyeppéből és az őserdőkből vették.

Az épületek mérhetetlen sokasága és sokfélesége is a régi időkből ered, amikor a paraszti gazdaság zárt egészet alkotott. Azokban az időkben, mint a korpoknál és a huculoknál mind a mai napig, nem adtak el és nem is vettek szinte semmit, mindent helyben állítottak elő. Innen a mesterségek és a hozzájuk való épületek sokfélesége. A termelőképeség növekedése vezetett a munkamegosztáshoz. Az egyik mesterség vonta maga után a másikat. Az újabb és újabb épületek emelése beindította a téglagyárat. A már elkészült épületeket meg kellett óvni, javítani, át kellett építeni. Így jött létre az egész évben dolgozó ács- és asztalosműhely. A földművelő eszközök karbantartása életre hívta a kovács- és lakatosműhelyeket. Nagyapám birtokán egész nap hallani lehetett a kalapácsütések hangját, amire éles, magas, nem túl tiszta, valahol a har-

madik oktávnál található hangon felelt az üllő. A füsttől fekete mennyezet alatt hatalmas fújtató lógott, biztos a legnagyobb bikát kellett megnyúzni hozzá. Ezenkívül nagyapám birtokán még üveghuta is működött, ellátta a gazdaságot palackokkal, egy Cambarot nevű öreg francia műve, aki egykor fogságba esett a krími háborúban, és nem akart visszatérni szülőföldjére, Bordeaux-ba.

A földművelés aranykorában, melynek alkonyára emlékszem, még nem ismerték azt az aszketikus magatartást, ami a takarékbetétkönyvhöz és a kiadásoktól való önkéntes tartózkodáshoz kötődik. Ami minket illet, megtakarításaink lassanként elapadtak hozzá nem értésünk vagy a pénz és a papírok fokozatos elértéktelenedése miatt. A régi földművesek nem ismerték ezt a függőséget. Öregkorban vagy anyagi csőd esetén is megőrizték az olyan emberek derűjét, akik leélték az életüket, volt részük vesződségben, bőségben is, irigység nélkül tudtak nézni mások vagyonára és szerencséjére.

Nagyapám gazdaságával összehasonlítva a modern földművelés nagyon szegényesnek tűnik fel. A mai földművesek túlságosan is hasonlítanak a hálátlan és egyhangú munkához kötött ipari munkásokhoz. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy egyre inkább olyan területnek tekintik a mezőgazdaságot, amely természetéből adódóan nem túl ígéretes, állami támogatásra szorul, vagy olyan alsóbbrendű népségnek való, aki bármivel beéri.

A mi hagyományos fogalmainkban megőrződött az „antikvitas bölcsességének” emlékezete. E fogalom tartalma bizonytalanná vált, és egyik ismert életmódhoz sem tudjuk kötni. Már én sem ismertem senkit, akinek az élete pontosan megfeleltethető lett volna ennek a fogalomnak. Mégis azt hiszem, hogy a hajdani földművesek élete, ha talán nem feleltethető is meg pontosan az „antikvitas bölcsességének”, adott némi fogalmat ennek követelményeiről, s ezek az emlékek nem csekély szerepet játszottak minden későbbi kalandomban. Igaz, nem vontam ki magam, én is részt vettem korom puszta örületeiben, de mindig megőriztem annak tudatát, mi választotta el ezeket a régi Árkádia pásztori bölcsességétől.

*

Nagyapám, Hubert Stempowski háza még tele volt a múlttal, erősen kötődött az előző nemzedékekhez. Szobája falán, a kerevet fölött, amelyen kedvenc vizslája heverészett, kardok, párbajtőrök és tőrök egész gyűjteménye függött. Nagyapám még ki tudta olvasni a kicsorbult pengéken a különféle emlékezetes ütközetek nyomait. A sarokban polcos állvány volt egy regiment pipával, őseim török kapcsolataiból maradt ránk.

Dédapám, Stanislaw portréja volt a falon, zöld köntöst viselt, és a testvéréé, Leoné, aki Párizsban, emigrációban halt meg. Láttam később a sírját a montmartre-i temetőben, a felirat megint aktuális lett: Exoriare aliquis ex nostris ossibus ultor. Még az elhunyt Leon Stempowski is olyan veszedelmesnek tűnt fel e világ hatalmainak, hogy az orosz–francia szövetség idején nem engedte lefényképezni a sírját a párizsi csendőrség.

Mellette volt nagyapám hálószobája, ami már inkább magán viselte személyisége egyéni jegyeit. Nehéz diófa asztalok és székek álltak és valóságos vadászarzenál volt a szobájában. Különféle típusú kétsövű puskák lógtak a szarvasagancsokon, némelyik puská Miklós cár korát idézte, meg borzprém tarisznnyák, tülkök, vadászskürtök. Szünidő alatt, hétéves korom óta el kellett kísérnem a nagyapámat vadászatra. Télen – trombitaszó és agárcsaholás közepette – hajnal előtt kellett kelni. Nagyapám megmutatta, hogy kell kiolvasni a hóban a nyomokat, és hogyan lehet ezekből rekonstruálni

az erdei drámák jeleneteit. A vadászat akkoriban az erdő életének és erkölcsének pontos ismeretén alapuló mély értelmű és bonyolult tudomány volt, és nem sok mindenben emlékeztetett az amatőr vágóhidra hasonlító hajtóvadászatra, amit később a magasabb társasági szférák műveltek. Egyébként sajnáltam az állatokat, és, amennyire lehet, igyekeztem futni hagyni őket, alázattal túrvén, hogy rossz lövőnek és együgyűnek tartanak. Az első lovaglőleckéket is nagyapámnak köszönhetem. E célra hihetetlenül széles hátú, jámbor ló szolgált. Kengyel nélkül, saját erőmből kellett felkapaszkodnom rá. Pár lépésnyi ügetés után rendszerint leestem róla. A ló megállt, és lehajtotta a fejét, hogy megnézzen rövidlátó, pislogó szemével. De nem volt kárba a tanítás, hamarosan jó lovas lettem, a fiatal és makrancos lovaktól sem félttem.

Nagyapám I. Miklós uralkodása alatt végezte el a kijevi egyetemet, és elevenen őrizte emlékezetében azokat a zord időket, amikor huszonöt év volt a katonai szolgálat, és minden ezred mögött testi fenytésre való botokkal megrakott szekerek haladtak. Rémülettel és hitetlenkedve hallgattam történeteit, nem tudtam, hogy az én időmben megint visszatér az emberiség a testi fenytéshez és az abszolút hatalomhoz, és hogy gazdag emberek mint szükséges és kívánatos dolgokról fognak beszélgetni ezekről a szalonjaikban.

Élete vége felé nagyapám kezdett érdeklődni a gyümölcskertészet iránt. Birtokán három helyen telepítettek új gyümölcsösöket, és mindegyikbe kisebb lakóházat építettek. Ezek a házak egyelőre lakatlanul álltak. Nem tudtam, mik a szándékai nagyapámnak, de ma, ahogy eszembe jut ez a részlet, az az érzésem, hogy gondolataiban megjelent egy kolónia képe, amely menedéket adhat unokáinak, ha hasztalan keresnék szerencséjüket a földművelésen kívül. Mivel Miklós cár idejében nevelkedett, nagyapám emlékezett, milyen szomorú sorsa volt abban a korban az értelmiségnek. Bizonytalan pályának látta a szabad foglalkozásokat, mert az ilyesmire simlénkony jellem kell, kompromisszumokat kell kötni a lelkiismerettel, és végül elvész a függetlenség, amit a falusi élet adott. Az én nemzedékem nem osztotta ezeket a nézeteket. Nagyapám nem kényszerítette ránk a sajátjait, de még életében elő akart készíteni nekünk egy menedékhelyet arra az eshetőségre, ha félelmei beigazolódnának.

Nagyapám 1913-ban halt meg. Mindenkinak, aki később tanúja volt Kelet-Európában a szabad foglalkozások csődjének s végül a tekintélyelvű államnak való kiszolgáltatásuknak, el kell ismernie, hogy nagyapám sokkal messzebbre látott, mint kortársainak nagy része.